

„Van a kimondásnak is értéke”

BESZÉLGETÉS CZIGÁNY LÓRÁNTTAL

Czigány Lóránt kiszakadt a magyar kultúrából, és beleszóppent az angolba. Ösztönözte ez a két kultúra kapcsolatának, egymásra hatásának vizsgálatára?

Rögtön tiltakozással kezdeném, nevezetesen azzal, soha, egy pillanatig sem éreztem, hogy kiszakadtam volna a magyar kultúrából. Az kétségtelen, hogy nem voltam benne jelen a szó francia értelmében, hiányzott a jelenlét, a *présence*, de a modern kommunikációs viszonyok közt lehetetlen úgy „kiszakadni” egy kultúrából, mint ahogy a XIX. században kiszakadt az, aki elment. Aki a mindennapok baját-gondját nem is tapasztalja a saját bőrén, az madártávlatból azért ráláthat az egészre, amit, legalábbis én, hasznosnak találtam. Ettől persze még igaz, hogy a befogadó társadalom és kultúra hatása alól sem vonhatja ki magát senki sem, még az sem, aki történetesen ezt akarja. Újra kellett gondolni sok mindent, mert egy *alárendelő* viszonyok szerint működő társadalomból *mellérendelő* viszonyok alapján szervezett társadalomba kerültem, kerülünk mindannyian, akik 1956-ban emigráltunk. Kultúránkhöz ragaszkodtunk, hiszen ez volt identitásunk alapja, de ez nem gátolt meg abban, hogy idegen szellemi tájakon ne kalandozzunk, most már tilalomfák kerületése nélkül. Peregrinus diákok voltunk, akik nem tudtuk, lesz-e visszatérés valaha is. Egész felnőtt életemben a magyar kultúrát szolgáltam, az angol és a magyar kultúra kölcsönhatását vizsgáltam, szellemi jelenlétünk útját egyengettem a magam szerény eszközeivel. Ezt csinálom ma is. Érdekes módon annak viszont nem láttam értelmét, hogy az angol kultúrát közvetítem hazafelé, egyrészt azért, mert mint „disszidens”, erre nem is igen nyílt alkalmam, a rádiót leszámítva, mely nem ismerte a vasfüggönyt, másrészt azért sem, mert amit beengedett a gondolatrendőrség, annak feldolgozására készen állt az évek során egyre felkészültebb hazai szakértő gárda. Abba viszont a hatalom nem szólhatott bele, hál' Istennek, hogy mi ott kinn mit csinálunk. Fittyet hányhattunk a magyar kultúra éppen kötelező, legtöbbször meghamisított értékrendjére.

Van-e jelentésbeli különbség a disszidens és az emigráns irodalom fogalma között?

Bizony, nagy különbség van. Egyik legfontosabb dolgunk a posztkommunista világban, hogy rendbe rakjuk az örökölt fogalmi készletet, mert a szavak visszahatnak, és a jelentéstartományuk mögött lappangó értékítéletek azoknak a gondolkodását is befolyásolják, akik nem azonosulnak, vagy *már nem kívánnak azonosulni* a szóhoz tapadó melléközöngével. Erre a legjobb példa a nemrégiben megjelent *Új magyar irodalmi lexikon*. Amikor a nyugati magyar írók életrajzát ismerteti, össze-vissza dobálódzik az igékkel. Van, aki „külföldre ment”, „külföldre települt”, „külföldön folytatta tanulmányait”, „emigrált”, „disszidált”. A „disszidálás” eredetileg vallási elkülönülést jelentett. 1945 után csak az 1849 után kibujdosókat és az 1919-es kommunistákat nevezték emigránsoknak. A hatalom így akarta megkülönböztetni azoktól, akik a kommunista rendszert hagyták ott. Így lettünk mi néparulók disszidensek. Engem nem neveztek „emigránsnak”, pedig egy forradalmi emigráció tagjaként hagytam el az országot, éppen úgy, mint ahogy még *ma* sem nevezné senki sem a moszkovitákat, Révait vagy Lukácsot: disszidensnek. Ez rávilágít a disszidens pejoratív stílusértékére. Pedig ugyanarról van szó: Révaiék is és én is otthagytunk egy nekünk nem tetsző rendszert, mely amellet még személyes szabadságunkat is veszélyeztette. A szóhasználatban tehát nagy különb-

ség mutatkozik meg. Vagy az egyik, vagy a másik. De szerintem nincs kétféle irodalom: emigráns vagy disszidens. Amikor tehát a hetvenes évek végén az Anyanyelvi Konferenciák miatt először lehetett szót ejteni a Nyugaton élők irodalmi munkásságáról, leültünk Párizsban Béládi Miklóssal és Sipos Gyulával, hogy a terminológiai vitát elkerülendő, kitaláljunk valamilyen semleges elnevezést. A „nyugati magyar irodalom” elnevezést találtuk a legjobbnak. Fején találtuk a szöveget, bár akkor még a legtöbb nyugati szerző „emigráns írónak” tartotta magát. Utólagos bölcsességünk fényénél ma már tudjuk, hogy a nyugati magyar irodalom egy külön entitás, külön világ, ami túlmutat azon, hogy művelői politikai okokból távoztak, mert egy rendszerrel szemben álltak: ma már nincsenek „emigráns írók”, nincs emigráció sem, de nyugati magyarok és nyugati magyar irodalom továbbra is létezik.

Csaknem húsz éve jelent meg A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában, 1830–1914 című monográfiája az Akadémiai Kiadónál, amely főként a reformkori magyar irodalom angliai visszhangjáról szól. Vajon a mai magyar irodalom miért nincs nagyobb súllyal jelen a mai Angliában?

A hiba bennünk van. Túláságosan vérmesek az elvárásaink. Feltehetném az ellenkérdést, mit tudunk mi Magyarországon a modern portugál vagy dán irodalomról. Elvárásaink gyökere pedig minden valószínűséggel a Trianon utáni propaganda azon tételére nyúlik vissza, hogy azért történhetett velünk olyan mértékű igazságtalanság, mint ami történt, mert nem ismertek bennünket. Ergo, mindent meg kell tennünk, hogy jobban megismerjenek, s akkor a Nyugat is a mi igazságunkat fogja látni. Az emigrációs lét nagy tanulsága, hogy ez így nem igaz. Persze, hogy van közvélemény, és persze, hogy a rokonszenv számít. Ezt éppen a megtorlás elől menekülőkhöz tapasztalhatták a saját bőrükön 1956 után. De a közvélemény csak ritkán befolyásolja a magas szintű politikai döntéseket. Ma már úgy vélem, hogy kultúránk jelenléte azért fontos nekünk, mert ezzel kívánjuk kompenzálni magunkat minden bajunkért. Másrészt jelen vagyunk, persze, hogy jelen vagyunk, talán jobban, mint itthon gondolnánk. Ezt viszont éppen saját kutatásaimból tudom: azt, hogy a hazai köztudat alig rendelkezik megbízható ismeretekkel arról, hogy mit tud rólunk a „művelt Nyugat”. Mai véleményem szerint be kellene látnunk, hogy az irodalom nem a világ közepe. Erre Anglia a legeklatánsabb példa: középiskolában nem oktatnak angol irodalomtörténetet, egy-két művet elemeznek évekig, legtöbbször egy Shakespeare-darabot. Ezzel módszert tanulnak a diákok, s rájuk háramlík a feladat, hogy később mit ismernek meg önállóan, képességeiknek és hajlamaiknak megfelelően. Hogy ez hasznosabb-e? Nem tudom, de tény, amit figyelembe kell vennünk, ha a külföldi visszhangról beszélünk.

És a fordítások?

Sok magyar művet fordítottak angolra, többet, mint gondoljuk, de ezekről és recepciójukról itthon nincs tudomásunk. A hatvanas évek végén Angliában úgy tűnt, hogy a költészet ismét népszerű lesz. Több sikeres nemzetközi költői fesztivált rendeztek Londonban. Ezeket három kelet-európai költő „kiugrott”: Miroslav Holub, Pilinszky János és Vasco Popa. Az európai költészet megújítását tőlük várták. A költészet iránti érdeklődés a nyolcvanas években lehanyatlott, éppen olyan érthetetlen módon, mint ahogy a hatvanas évek közepén felerősödött. Az emberek *non-fiction*ot olvasnak a legszívesebben, életrajzokat, népszerűsítő tudományos munkákat, és hát persze, krimi. Tehát nem vagyunk háttérbe szorítva. Nemrégiben jelent meg két *Tragédia*-fordítás, Esterházy Péter és Nádas Péter egy-egy könyve. Ettől függetlenül az angol

könyvpiac is roszakat. Az Oxford University Press az *Oxford English Dictionary* kiadásából tartja fenn magát, a Cambridge University Press a Bibliából. Ezekből tudnak kiadni ezoterikus témájú szakmonográfiákat 800–1000 példányban.

Őn a Szepsi Csombor Kör egyik alapítója. Milyen céllal és szándékkal létesült az a társaság?

Ez a kör 1964 végén azzal a céllal létesült, amiről itt beszélgettünk, tehát hogy egyrészt a magyar kultúrát az angolok felé közvetítsük, másrészt egy olyan független intellektuális fórumot kívántunk létesíteni, ahol minden megkötés nélkül bármilyen témáról civilizált formában lehessen értekezni. Bár az eredményeink nem voltak, nem lehetek látványosak, mégis nagyon sokat tettünk – nyersfordításokkal, kétnyelvű költői estek rendezésével – azért, hogy például Pilinszky, Weöres vagy Illyés Angliában megjelenjenek, kapcsolatokat találjon a szigetországi irodalmi élet képviselőivel. Fontosnak tartottuk azt is, hogy külföldi magyar tisztelőikkel találkozhassanak, magyar nyelven is fórumot kapjanak. Az írók eleinte (nem ok nélkül) attól tartottak, hogy otthon följelentik őket, ha „disszidens” irodalmi körben lépnek fel. Ezért Illyés Gyulának például első költői estjét 1963-ban Siklós István lakásán rendeztük. A hatvanas évek végétől, ahogy a diktatúra kezdett elbizonytalanodni, ezek a találkozók szaporodtak, erdélyi írókat is meghívtunk, s bizony jó volt látni a mesterséges határok által elválasztott, de egymástól el nem idegeníthető írókat egymás társaságában. Az egyetemes magyar irodalom eszménye akkor még csak nyugaton valósulhatott meg egy-egy tűnő pillanatra.

A Szepsi Csombor Kör könyveket is adott ki.

Két könyvsorozatot adtunk ki. Az egyikben a kortárs nyugati magyar írókat kívántuk megszólaltatni, olyanokat, akik az emigráció nehéz viszonyai között még nem rendelkeztek önálló kötettel (pl. András Sándor, Siklós István, Czigány Magda, Forrai Eszter vagy Hanák Tibor). De kiadtunk általunk nagyra becsült szerzőket is, akiket nem mi tartottunk a keresztvíz alá (Horváth Elemér, Ferdinandy György). Kiadónk elitkiadónak számított emigráns viszonyok közepette. Sikeresen bemutattuk könyveinket a Frankfurti Nemzetközi Könyvvásáron is. Amikor Szabó Zoltán élete vége felé válogatott műveinek kiadására gondolt, a Szepsi Csombor Kör égisze alatt szeretett volna megjelenni. Ilyen nagyságrendű vállalkozáshoz azonban nem álltak rendelkezésünkre az anyagi eszközök, a kiadást át kellett engednünk az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemnek. Az angol sorozatban pedig tudományos munkák jelentek meg, például az angolra fordított magyar irodalom teljes bibliográfiája annotációkkal 1830 és 1968 között. Mi jelentettük meg az egyetlen angol nyelvű magyar *Who's Who*, amit Sárközi Mátyás kompilált Fekete Márton álnév alatt. A budapesti követségek számos példányban rendelték meg, mivel akkoriban a hazai kiadású *Ki kicsoda* erősen szelektált politikai szempontokból, ami információs értékét lényegesen csökkentette.

Az elmúlt negyven év irodalompolitikájáról szóló írásaiból válogatás jelent meg Nézz vissza haraggal címen. Ezek az írások azonban inkább a távolságtartó objektivitás iróniával vegyült hangján szólnak, mintsem „haraggal”.

Nagyon köszönöm ezt a megjegyzést, mert én sohasem gondoltam, hogy a harag és az indulat valamire is jó. A cím egy Osborne-darab címének pontos fordítása (*Look back in anger!*), s már ezzel is ironizálni kívántam. Ezek szerint sikerült. Ironizálni kellett ezekben az írásokban, mert a diktátorokat és a diktatúrát iróniával lehet megölni, nem pedig haraggal. Egyébként is jobb, ha az államosított irodalom korán, amikor a magyar irodalom a legmélyebbre süllyedt, nevetünk. De van a kimondásnak is értéke. Itt-

hon nem volt divatja a dolgok néven nevezésének, hiába lázadozott ellene például Nagy Gáspár emlékezetes Nagy Imre-versében. Ahhoz, hogy három-dimenziós képünk legyen a (még mindig nem) befejezett múltról, ki kell mondani például, hogy Zelk Zoltán, akinek öregkori líráját megtanultuk becsülni, 1949-ben *A hűség és a hála énekeiben* és más akkoriban írt verseiben arcpirítóan túllihegett mindenkit. Erről szól a könyvem, de nem kértem, hogy ezeket az írókat lefejezzék, még azt sem, hogy kirekesszék őket a magyar irodalomból.

1994-ben megjelent kötete, a Gyökértelen, mint a zászló nyele az emigráns magyar irodalomról szóló tanulmányainak gyűjteménye. Vajon az irodalomtörténész, az esztéta segítheti ezt az irodalmat abban, hogy gyökeret verjen „nálunk és más nemzeteknél”?

Megint csak köszönöm a kérdést; valójában ezügyben szorgoskodom. Amióta jelen vagyok az itthoni irodalmi életben is, ezt érzem magam vállalta dolgomnak. (Nem mondom, hogy „feladatomnak”, mert ezt a szót nem szeretem. Csak diktatúrákban van az embereknek „feladata”). Anomáliának tartom, hogy hatvan felé járó magyar írók hiányzanak az irodalmi tudatból, s noha legtöbbjük jelentős életművel rendelkezik, itthon mégis gyanakodva nézegetik őket, „messziről jött ember...” Ezért van szükség prókátorra, még ha fogadatlan is. Ez persze távolról sem azt jelenti, hogy én akarom vagy szeretném helyüket kijelölni az irodalmi életben, csupán egyengetem az útjukat. Gyakran nem sok sikerrel. Domokos Mátyás például kihagyta antológiájából (*Kortárs magyar irodalom, 1945–1990*) nemcsak a nyugati, de a szomszédos országok magyar irodalmát is *en masse*. „Bármennyire közös is a sorsunk, látnunk kell, hogy az élet mennyire más utakat vett...” – nyilatkozta a *Magyar Nemzetnek* (1994. dec. 30.). Hát erről van szó. Bármelyik nyugati költő, ha helyet követelne magának az antológiában, az önmaga előtérbe helyezésének, tolakodásnak tűnne. Ha én mondom ugyanezt ki, tehát nevezetesen azt, hogy az öncsonkító szemlélet kirekeszti az egyetemes magyar irodalom egy részét a látenszen jelenlévő *Extra Hungariam non est vita* provinciális elve alapján, ez viszont egy londoni irodalomtörténész ellenvéleménye, amit lehet vitatni, cáfolni, de nem lehet azt mondani, hogy személyes sérelem vagy személyeskedés készített a kimondására.

• Ettől függetlenül nem vállalkoznék, és soha nem is vállalkoztam arra, ha szerkesztők kértek: hogy Cs. Szabó László esszéiről, Horváth Elemér, Siklós István vagy Kemenes Géfin László verseiről írjak itthon, ez hazai kritikusok dolga, mert csak abból tudja meg a nyugati magyar író autentikusan, hogy milyen elvárásrendszerbe csöppent bele, hogy mit gondolnak róla. Ugyanígy nem szívesen vállalkoznék elsőkönyves hazai szerző bemutatására, akiről minden további nélkül írnék 10–15 percet egy nyugati rádióknak. Van ugyanis egy negatív erőter, elvárásokkal, csoportérdekekkel terhes, s az én interpretálásom, megközelítési módom más lenne, disszonáns hang, olyan támadási felületeket nyújtva, amiről fogalmam se lehet. A válaszom tehát az: a nyugati magyar irodalomtörténész éppoly keveset tehet azzal kapcsolatban, hogy a nyugati magyar írók „gyökeret verjenek” itthon, mint ahogy a pesti irodalomtörténész sem tud beleszólni a magyar írók angliai vagy amerikai recepciójába. Ő is, én is csupán a háttérből egyengethetjük útjukat.

Hogyan változott meg a „nyugati magyar irodalom” kifejezés jelentése megszületésétől napjainkig?

Nyilvánvaló, hogy most már „posztnyugati” magyar irodalomról kell beszélünk. Intézményrendszere szétesőben, a szerzők nagy része belekerült az irodalmi élet vér-

keringésébe, a szerkesztők tárgyalóképes partnereknek tartják őket, bár ettől még kissé csodabogár maradt a nyugati magyar író a hazai olvasó szemében. Ettől függetlenül a befogadás folyamata megindult, minden szerző egyenes adásban szólhat ahhoz a közösséghez, melynek a nyelvén ír. A legfontosabb, hogy a méregfog, a politikai töltet már ki van húzva. Nincs szüksége a nyugati magyar írónak, hogy naponta hangoztassa: *Ugocsa non coronat*. Mégsem örülök egyértelműen a befogadás megindulásának, mert a nyugati magyar irodalom kései szakaszában kialakult valami illékony, politikumot nélkülöző, sajátos látásmód, mely azokat az írókat jellemzi, akik nyugaton lettek íróvá, s ha ők hozzáköszörülődnek a hazai irodalmi tudathoz, ez az egyetemes magyar irodalom vesztesége lesz.

Tehát az ötvenhatos nemzedék írotáborá - pl. Papp Tibor, Ferdinandy György, Sárközi Mátyás, András Sándor, Keszei István, Siklós István nemzedéke testesíti meg a nyugati magyar irodalom fogalmát?

Igen. Szerintem Cs. Szabó László, Márai Sándor, Faludy György vagy Határ Győző nem tartozik ide, nem „nyugati magyar írók” a szónak abban az értelmében, ahogy én használom a szót most, hiszen ők már kialakult írói magatartásformák birtokában mentek nyugatra, és élnek, vagy éltek ott. Ezt korábban nem szívesen fogalmaztam volna meg ennyire sarkítva, mert kirekesztésnek tűnt volna. Ugyanakkor semmit sem von le például Cs. Szabó László értékéből, ha megállapítom, hogy életművének nyugati része szervesen illeszkedik a hazaihoz. Cs. Szabó ugyanazzal az átitúddal járta a világot Budapestről, mint Londonból. Megvolt a lehetősége már a háború előtt, nyelveket beszélt, utazott, tájékozódott. A következő nemzedék életének formatív szakaszát már nyugaton töltötte, ott végezte el az egyetemet, és teremtett egzisztenciát magának. Ezek a fiatalok más szemszögből nézték az irodalmat, más magatartásformák szerint kezdték meg irodalmi tevékenységüket. Kétségeik voltak a magyar irodalom hagyományos értékeivel szemben, amit távol a hazai irodalmi élet elvárásrendszerétől szabadon hangoztathattak. Ez lojalitásaikat meg nem ingatta, de felfedezőutakra ösztönözte őket. A külső látószög mindig hasznos, mert a hagyományokat folyamatosan revideálni kell, egyébként az irodalmi folyamat megáll, elposványosodik, provinciális lesz. Azt szoktuk mondani, hogy a magyar irodalom elsődleges értékeit a költészet hordozza. A nyugati magyar irodalomban is hasonló struktúra állt elő. A nyugati magyar irodalom fő értékét az a másfél-két tucatnyi költő képviseli, akik közül mindegyik elég fiatal volt ahhoz, hogy egy másik társadalom elvárásrendszerét megismerje, abból, amit jónak talál, magáévá tegye, ugyanakkor azonban elég idős ahhoz, hogy a hagyományok teljes spektrumát magával vigye, vagy késztetést érezzen arra, hogy az első években a mulasztást bepótolja, és tudomásul vegye, hogy hová kötik, honnan találkoznak kitéphetetlen gyökerei. Ugyanakkor külhoni életük olyan félreérthetetlenül új utakra vitte lírájukat, melyekkel a hazai elvárásrendszereket képviselő szerkesztők alig tudnak valamit kezdeni. Kifinomult urbánus hangvétel, magabiztos jártasság olyan irányzatokban, melyekre itthon csak később rezonáltak; a magyar költészet négyökrös szekereit könnyedén átalakították; de ha visszanéztek - ők is a prédikátor írókat, Balassit, Pázmányt látták a visszapillantó-tükörben.

És a többi műfajban miért nem született jelentős alkotás?

Született igényes próza (Ferdinandy György), de nagylélegzetű regényt (talán Domahidy Andrásénak a kivételével) a körülmények nem engedték. Tudományos monográfiák, melyek legalább annyira időigényesek, mint a regény, azok születtek; az egyetemek lehetőséget adtak erre.

Milyen specifikus jegyei vannak a nyugati magyar irodalomnak?

A már említett tanulmánykötetem (*Gyökértelen, mint a zászló nyele*) címadó írásában, amelyben a természetes világkép felbomlását vizsgálom az ötvenhatos nemzedék költészetében, a költői toposzok megvizsgálása és csoportosítása után hét tudatkomponenst sorolok fel, melyek együttesen, mint egy újonnan feltalált koktéltrecept, adják azt a sajátos ízt, azt specifikumot, mely a nyugati magyar irodalmat megkülönbözteti más alakzatoktól. Itt most egyet emelnék ki. Ez a kollektív mítosz teremtése a katalizmusról, mely a mítosz origója. A mítosz azért kollektív, mert minden költőnél csupán töredékesen fordul elő, ezekből, mint az archeológiai leletekből azonban összerakható a teljes kép. Mozzanatai a négy elemre (tűz, víz, levegő, föld) épülnek. A szárazföldet tűzőzön pusztítja el, akiknek sikerül elmenekülni, vizen keresztül menekülnek, mely undorító, hínáros, iszamlós. A hosszú, víz alatti utat csak azok élik túl, akik képesek alkalmazkodni, kopoltyút növesztenek. Mikor a menekülők újból szárazföldre jutnak, a légszomj megöli azokat, akik nem képesek kopoltyúiktól megszabadulni és ismét tüdő segítségével oxigénhez jutni, mert az új *terra firmán* ezzel lehet újra kezdeni az életet. A vonatkozó idézetek főként a víz alatti út gyötrelmeit részletezik és a hirtelen támadó légszomjat a megérkezés után. A költői képek a tűzőzönnel kapcsolatban a világ teremtését idézik, s mintha az élő világ törzsejlődésére, a filogenezisre is vonatkoznának. Nem Odüsszeusz kalandjairól van szó, annál sokkal többről. Mindez együttesen modern illusztráció ahhoz, amit Jung a kollektív mítoszok keletkezéséről megsejtett. Ha nem is a kollektív tudatalatti működést látjuk abban, hogy különböző országokban élő költők azonos módon kódolják represszió alá helyezett élményeiket, mégiscsak különös, hogy eltérő, de összefüggő rendszert alkotó költői képekkel ugyanarról beszélnek; ha akarom, a haza elhagyásának kínkeserveiről, de ha akarom, egy kozmogóniai mítoszt teremtenek, a történelem által létrehozott kísérleti feltételek között, melyek egyszerűségéhez és megismételhetetlenségéhez nem fér kétség.

A következő generációnál új ismertetőjegyek kialakulására lehet számítani?

Új generációja nem lehet a nyugati magyar irodalomnak, lezárulófélben van az a 30-40 évig tartó folyamat, mely megteremtette. Ha újból lesz tömeges kiáramlás Magyarországról, új nyugati magyar irodalom születhet más feltételek mellett. De ne legyen, mert a tömeges kiáramlás előfeltétele csak nemzeti katasztrófa lehet.

Tehát most eltemethetjük ezt a fogalmat?

Nem általános véleményt fogalmazok meg, amikor azt mondom, igen. Amikor a pártállam összeomlott, szerintem megtört a varázs, ami az extraterritoriális irodalmat - Oslótól Vancouverig - valamilyen rejtelmes feszültség erejével összetartotta. Atomizálódott. Amikor erről először beszéltem nyilvánosan, sokan megsértődtek, azt hitték, „leírom” őket, kirekesztem a nyugati magyar irodalomból. Nem erről van szó. A nyugati magyar irodalom megszűntét én sajnálom a legjobban, de a tényekkel szembe kell nézni.

A Hegyi Béla által 1981-ben készített interjúban említi, hogy más szemszögből látta a magyar irodalmat akkor, amikor külföldieknek magyar irodalmat tanított a különböző egyetemeken Angliában és Amerikában. Mik voltak ezek a tapasztalatok?

Amikor elmentem, nagyjából azonos volt az értékrendem az itthoni, nem hivatalos értékrenddel (akkoriban ezt a „hamburgi mércének” mondtuk, manapság „konszenzus értékrend” a neve). Már az ötvenes években is tudtuk, hogy Babits Mihály vagy Szabó Lőrinc óriás, Illés Béla pedig közepszerű anekdotázó, és hogy a szocialista realizmus propagandairódom, bár a könyvkiadás és a kritika nem ezt mutatta. Nem

arról volt tehát szó, hogy nyugaton „politikailag” át kellett képeznem magam. Amikor elkezdtem tanítani, az általam is vallott értékrendet kellett módosítani, mert rájöttem, bizonyos dolgok nem úgy hangzanak angolul, mint magyarul. Mondok példákat. Katona *Bánk bán*-ját gyatra fordítások alapján is jól lehetett elemezni. Ez érthető: Shakespeare-típusú dráma, és nyelvezetének darabossága, amire oly gyakran panaszkod(t)unk, angol fordításban eltűnik. Arany Jánossal vagy Móricz Zsigmonddal már baj volt, bár bizonyos mértékig Tennyson is azt csinálta, amit Arany. Sok körülményes magyarázatra volt szükség, és mégsem láttam a relevanciáját annak, hogy mi az a plusz, amit diákjaimnak adhatok velük. Mennyivel fogják a világot árnyaltabban látni? Adyról rögtön érezték, hogy *par excellence* nagy költő, ha negyedrészt sem értették annak, amit mondok. (Balassival is így volt: az angol katonaköltő, Sir Philip Sidney és Montaigne kortársa, egyfajta heroikus életérzés kelet-európai megnyilvánulása, nem utánoz, színezi az összképet!) Krúdy ugyanúgy összetöri a lineáris idősíkot, mint Virginia Woolf az *Orlandóban*. Izgalmas dolgokat csinál. Játszik. Nekem is ekkor világosodott meg, hogy a századeleji nagy újítást Ady és Krúdy hajtotta végre, nem Ady és Móricz. Csak Krúdyval nem tudtunk mihez kezdeni, mert őt nem lehetett a *Nyugat* nemzedékbe sorolni, meg azután Móricz szociális érzékenységére szükség volt az elkötelezett irodalom kidomborításához. De mit mondjak még? Hogy Kosztolányi *nyugatiul* írt, hogy Vörösmarty nyelvi pompája átsüt a szó szerinti fordításon is. De vissza egy pillanatra a *Bánk bán*-hoz.

Ott, a Csendes-óceán partján világosodott meg előttem, hogy a *Bánk bán* 1820-ban előre válaszol arra a kérdésre, ami 1848-ban az osztrák sereget üldöző tábornokokat gyötörte Schwechatnál. Lehet-e a hatalom legfőbb letéteményese, a király ellen lázadni? A király iránti lojalitás győzött a haza iránt érzett lojalitással szemben.

Teljesen természetesen tartom, hogy itthon nem sikerül ráhallani arra, ami a külföldinek érdekes. Azt hisszük, ha azt majmoljuk, ami külföldön a divat, ez a siker titka, ha az „emberiségnek” írunk, tehát lehántjuk a „magyar sajátosságokat”. Ezek itthon is csak pótléknak hatnak. Rögtön érthető lesz, amit mondok, ha külső perspektívába helyezem. Nem hiszem, hogy Pesten nagy sikert aratna az a külföldi író, akit azal mutatnék be, hogy ő a „román Umberto Eco”, vagy hogy ő volt a „dán Oscar Wilde”. Nálunk szegény Déry akart „magyar Proust” lenni, de Révai még azt is megakadályozta, hogy „magyar Thomas Mann” legyen. Hogy ez kellett-e ahhoz, hogy megtalálja a saját hangját, nem tudom. A *Niki* nemcsak itthon, de külföldön is sikeres lett. Amikor kiszabadult a börtönből, megint példaképeket keresett, próbálkozott „magyar Kafka” lenni, majd amikor a pop-zene kifutotta magát, megírta a *Képzelt riportot*, amit a Nagy Magyar Elzártságban mindenki büszkén lobogtatott (annak idején), hogy már nálunk is van. De kit érdekelt ez Nyugaton?

Van persze ellenpélda is. Eötvös például. Én is azt vittem magammal középiskolai emlékül, hogy *A falu jegyzője* bonyolult körmondatokban van megírva. Nehézkés, túlterhelve értekezésekkel, melyek a cselekményt fölöslegesen késleltetik. Amikor tíz évvel később kíváncsiságból angolul újraolvastam, akkor jöttem rá, milyen zseniális munka. Milyen kitűnő a szerkezete. Persze, hogy vannak benne kitérők, de szervesen a tárgyhoz tartoznak. Dosztojevszkij is hosszan elfilozofálgat, s könyveinek éppen ez a sava-borsa. Mi ebből a tanulság? Az, hogy nem szabad 15 éves gyerekeket arra kényszeríteni, hogy *A falu jegyzőjét* olvassák. Egyáltalán nem biztos, hogy igaz az az anti-elitista tétel, mely szerint az igazán nagy irodalmat éretlen fővel kell olvasni, kötelező olvasmányul. Ezek a század eleji pintérjenősködések túlélték Péterfy szép és értő esszé-

jét (1881) és Szabó Dezső zseniális tanulmányát (1912). *A falu jegyzője* értékeit a korabeli angol kritika mutatta ki az 1850-es évek közepén. De idézhetném Eötvösnek egy másik munkáját is: *A XIX. század uralkodó eszméit*. Alapvetően fontos eszmetörténeti munka, melyet John Stuart Mill is haszonnal forgatott német fordításban. Eötvös mondanivalójának lényege az, hogy a francia forradalom jelszóhármásából a harmadik, a testvériség helyett a „nemzetiség” lett a szabadság és egyenlőség társaságában a XIX. század harmadik uralkodó eszméje. Ma már tudjuk, hogy a „testvériség”, tehát a „nemzetközi” munkásosztály szolidaritása már az első világháborúban elvérzett a lövészárkokban, hiába ágált Marx, hogy az osztályérdekek erősebbek a nemzeti hovatartozásnál. Hiába állította „talpára” a történelmet, még ma is csak Szarajevónál tartunk. Eötvös tudta, hogy a nemzetiség eszméjéből baj lesz, már akkor, amikor a nagy európai nemzetállamok (pl. a bismarcki Németország) még meg sem születtek. Azt is tudta, hogy a nemzetiség eszméjének, tehát a virulens nacionalizmusnak csupán egyetlenegy ellenszere van: a „békés egymásmellett élés” (ezekkel a szavakkal!). A progresszív gondolkodók csak legyintettek a nacionalizmusra: „Idejét múlt dolog... ugyan kérem”. Úgy vélték a baloldali széplelkek, hogy amiről nem beszélünk, az nem létezik. Mert ugyebár, a világ nem abba az irányba „halad”. Annyiban persze igazuk volt, hogy a nagy-orosz imperialista törekvések kordában tartották a kisnemzetek függetlenségi vágyát. Pedig már a harmadik világ törekvései, a gyarmatbirodalmak széthullása feladta a leckét. Azt még lehetett magyarázgatni, mint a kizsákmányolás elleni harcot, a csécsen-földi háborút már nem. Messzire vezető kérdések ezek, s lehetne még sorjáztatni az izgalmas kérdéseket, erről a kontinensnyi terra incognitáról, a magyar irodalomból.

Irodalomtörténetére is, melyet az Oxfordi Egyetemi Nyomda adott ki kézikönyv sorozatában, 1984-ben The Oxford history of Hungarian literature címen, jellemző ez a szemszövgváltás?

Az irodalomtörténetben igyekeztem a konszenzus-értékekhez ragaszkodni, már amennyire lehetett a specifikus stipulációk miatt. Minden szerzőt figyelembe vettem, aki angolul megjelent. Ez sok kisebb szerző esetében azt jelentette, hogy csak akkor tárgyaltam, ha fordításban létezik. Mert ha mondjuk, például az olvasó nem találja meg benne Körmendi Ferencet vagy Markovits Rodiont, nem az jut eszébe, hogy ezek – bár rengeteg fordításuk van – nem érik el azt a színvonalat, hogy belekerüljenek egy irodalomtörténetbe, hanem arra gondol, hogy milyen irodalomtörténet az, amelyben nem talál eligazítást olyan szerzőkről, akiket levehet a polcra. Hozzájárult ehhez a politikai él, én ugyanis nem vehettem figyelembe, hogy a marxista kritika kiket kanonizál, és kik állnak anatómia alatt. A hazai kritika részéről számos burkolt támadás ért ezért, remélem szerzőik ma már pironkodnak miatta.

Az elmondottakból sok mindent beledolgoztam a tárgyalt anyagba, de egy dolgot nem mertem akkor még megcsinálni: A *Nyugat* nemzedék „felrobbantását”. Pedig ezt kellett volna a legjobban. Mert nem elég, hogy a második nemzedékről beszélünk, ahogy az évek teltek, úgy szaporodtak a nemzedékek, harmadik, negyedik (sőt élőszóban már az ötödik nemzedéket is hallottam tréfásan emlegetni). Ha most írnám az irodalomtörténetet, vállalnám a megkövezést, bár könnyen meglehet, nem következne be. Ma már itthon is tudjuk, hogy az Ady-József Attila hagyomány mellett van egy Babits-Szabó Lőrinc hagyomány is. Ha egy angol irodalmárnak röviden jellemezném a Nyugatot és értékeszményeit, utána röviden jellemezném Karinthyt és Móricz Zsigmondot, nem tudná, hogy miért teszem, mi a közös bennük. Ez a „Nyugat” szemlélet rátenyerelt egész XX. századi irodalomszemléletünkre...

A Nyugat tulajdonképpen maga volt az elkésettség, 30–40 év késéssel modernizálta a magyar irodalmat. Természetesen erre is égető szükség volt. De létezett nálunk szinkronban lévő modernizáció is: Kassákék, az avantgárd. Ők kortársak, Marinettiék, a Dada, a Bauhaus kortársai. Az ő művészeti forradalmuk a forradalom művészetét kívánta megvalósítani. Ez már korábban Leninnek sem tetszett az orosz körülmények között. Kassákék sem tetszettek Kun Bélának (volt az a bizonyos levele a „Művészet nevében”). Révai, noha ő is Kassák köpönyegéből bújt elő, visszatért a szolid, XIX. századi polgári értékrendhez, amelynek Thomas Mann volt a csúcsa. Lukács még Kassák 60. születésnapján is azon sopánkodott, hogy „Kassák nem akart a Nyugat körül csoportosuló polgári irodalomhoz simulni!”

Az egész XIX. századi irodalomtörténetünket újra kell vizsgálni, hangsúlyokat áthelyezni, de nem ugyanabban a sémában, amelyikben eddig mozgottunk.

Valamikor Horváth János irodalmi tudat-koncepcióját is készült felülvizsgálni. Hol tart most ebben?

A kérdés egy szörnyű babonámat igazolja. Nem szabad az embernek kibeszélnie azt, amivel foglalkozik. Igen, ma is készülök rá, sokat foglalkoztam vele és használom, mert a marxista vargabetű után vissza kell térniünk az irodalom autonóm szemléletéhez, tehát Horváth Jánoshoz. A témát azonban koncepcionálisan még nem sikerült kidolgoznom.

Czigány Lóránt most a Miskolci Egyetemen tanít. Itt és most hogyan változott az az elvárásrendszer, az a szemszög, ami alapján újra kell értelmeznie a dolgokat? Hogyan viaskodik ezekkel?

Valóban viaskodom. Már korábban, amikor az Eötvös Kollégiumban tanítottam, időnként akkor is elbizonytalanodtam. Gondolkodtam azon, hogy módszertanilag milyen formában, csomagolásban kellene előadnom a mondanivalómat, hogy rezonanciát váltson ki. Ehhez persze a hallgatóktól is bizonyos erőfeszítésre lenne szükség, a magyar egyetemi hallgató azonban takarékoskodik az erőfeszítésekkel. Amerikában hozzászóltam, hogy a hallgató beleköttyög az előadásba, ha nem ért valamit. Berkeleyben talán a harmadik előadásom alkalmával, lendületesen kezdtem: a magyar reneszánsz... Rögtön megjelent egy kéz, professzor úr, mi az, hogy reneszánsz? Tudtam, hányadán állok. Ebből persze nem azt a következtetést kell levonni, hogy egy amerikai diák milyen buta, hanem azt, hogy ha valaki tanul, akkor jogosult feltételezni, hogy bizonyos dolgokat nem tud. Az sem következik belőle, hogy minden magyar diák tudna épkezláb mondatokat mondani a reneszánszról, csupán az, hogy *dekkol*, lapul az óvóhelyen. Ha kérdez, elárulja tudatlanságát. Leég. Egy olyan társadalomban nő fel, amelyben nem ismerik el a tévedéshez való jogot. Nem véletlen ez egy olyan társadalomban, ahol az előző rendszerekről mindig kiderül, hogy abban *bűnös tévedéseket* követtek el...

Az az ideális, ha szemináriumokon bátor tanárok bátor diákokkal vitatkoznak, olyanokkal, akiknek nyitott szellemiségét még nem kötötte gúzsba az egyedül üdvözítő, egyetlen lehetséges igazság keresése. Én most azt látom, hogy sokan úgy gondolják, ha mindennek az ellenkezőjét mondják és teszik, mint korábban, akkor minden megoldódik. Egy deklaráltan ateista társadalom egyik napról a másikra buzgó vallásoságot mímél (mint ahogy az ateizmust is mímelte), vállalkozónak, munkaadónak nevezi a tegnapi gúnyrajzokon még szivarral ábrázolt tőkést... Ez történik az irodalom-szemléletben is. Hirtelen mindennek az ellenkezője lett igaz.

Az Eötvös Kollégiumban egyszer én voltam a felvételi bizottság elnöke. Ámultam a diákokon is, meg a kollégákon is. A kollégák egymásnak brillíroztak, röpködtek a szel-

lemesen bennfentes kitekintések, citációk, könyvészeti utalások. Mintha nem is arról lett volna szó, hogy felelősségteljes feladatunk van: potenciális értékeket válogatni. A diákok merevrémületben remegtek, hogy a kérdésre a helyes választ adják. Mikor rám került a sor, arra kértem a sötét öltönyben izzadó felvételizőt, hogy mondjon egy olyan író, akit nem kedvel, és hogy miért nem kedveli. A diákon látom, hogy mérges, mert felkészült, és ilyen számárságokat kérdezek tőle. Pedig ez az egyetem lényege, van egy tétel, amit meg lehet védeni, meg lehet cáfolni, teljesen mindegy. Az argumentációs eszköztárról van szó, nem pedig a lexikális tudásról, arról, hogy egy érettségizett, irodalomkedvelő meg tudja magyarázni elemi szinten, hogy miért lehet, illetve nem lehet Jókait „nemzeti romantikus” írónak tekinteni, hogy Adynak a szerelmi lírája fontosabb-e neki, mint a forradalmi és így tovább. Az argumentációs eszköztárából kiderül a felkészültség foka, értékítéleteinek megalapozottsága, irodalmi ízlésének paraméterei.

Az angol vagy amerikai diákok nem ilyenek?

Az amerikai diák szerintem a legnyitottabb a világon. Ehhez persze járul egy adag naivság is, éppen ez a bája. Látom, ahogy elgondolkozik azon, amit hall. Erről véleményt nyilvánít, s ha kiderül saját maga előtt is, hogy véleménye nem állja meg a helyét, esetleg ostobaságot mondott, elintéződik azzal, hogy „sorry”. De közben öles lépésekkel fejlődik a szellem. Az angol diák pragmatikus; nehéz elrugaszkodtatni a valóság talajáról. Habzsolja a részleteket és abból építkezik. (Nehezen is kapott Derrida díszdoktorátust Cambridge-ben.) Azt tartja a legfontosabbnak, hogy megtanulja, hogyan lehet kitalálni mindent arról, ami érdekli. A magyar diák egyiket sem teheti, mert leszoktatják róla. Ő tudja, hogy nem az iskolának, hanem az életnek tanul. Az élet pedig a létért való kíméletlen harc. Azt az egyetlen igazságot kell megtanulnia, amit a tanára helyesnek tart, mert csak akkor kap jelest. A tekintélyelv, mely a parancsuralmi rendszerek velejárója, maradéktalanul érvényesül.

Módszertanilag Szabó Zoltántól tanultam meg valamit, egy nagyon egyszerű dolgot, azt, hogy mi a forradalmi gondolkodás. Új dolgok kitalálásához új perspektíva szükséges. Erre viszont csak úgy lehet szert tenni, ha az ember az alapvető dolgokra, a kézenfekvőségre, melyeket senki sem vitat, folytonosan rákérdez. Angol pragmatizmussal, francia racionalizmussal és a teuton misztikától való idegenkedéssel.

Ön repertóriumokat és bibliográfiákat is állít össze, és ezt a munkát nem tartja rangon alulinak. Miért fontos ez a tevékenység?

Ha valaki kutató akar lenni, akkor először legalább egy évig dolgozzék egy nagy könyvtárban, mint beosztott alkalmazott. Angliában – mint fiatal kutató – nem egyszer láttam, hogy jónevű professzorok benn ülnek a British Museumban cédulákkal. Nincsen abban semmi szégyen, ha valaki a segédtudományokban is járatos. Az általam készített bibliográfiai munkákra nagy szükségem volt, nem várhattam meg, amíg valaki megcsinálja helyettem. Nálunk a segédtudományok lenézése miatt már Szekfű Gyula panaszkodott. Én csak a téves vagy hiányos bibliográfiai utalást találok rangon alulinak.

Budapest, 1995. június 1.

Erdélyi Erzsébet – Nobel Tivár